

Joyce Kilgus

910.4(47.925)

U-50

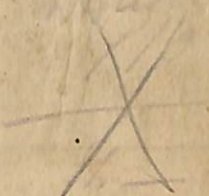
1507

151

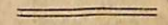
10 NOV 2011

910.4(91.542)
Ա-46

910.4(47.925)
Ա-50 *ար*

ՊՕԼՍԷՆ ԿԱՐԻՆ

ԳՐԵՑ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱԺՈՒՆՆ

Նոր-Նախիջևան
ՏՊԵՐԱՆ Ս. ԱԻՆԳԵԱՆԻ
1909.

Handwritten vertical text on the left edge of the page, possibly a library or archival number.

Handwritten number '28' at the bottom left corner.

- 6 FEB 2013

22080

ՊՕԼՍԵՆ ԿԱՐԻՆ

(Ճամբորդական յուշեր).

1894 թուին էր. Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի կողմէն պաշտօնի կանչուած էի:

Պօլսեցիք առճասարակ ճամբորդութեան սովորութիւն չունին. այս պատճառով շատ դժուար էր ինձ՝ 18 ամեայ պատանիի մը համար, որ կեանքի մէջ դեռ նոր կը թեւակոխէի, յանձն առնել այնքան հեռու ճամբորդութիւն մը: Սակայն պաշտօնիս պատիւը, նիւթական պէտքը և մանաւանդ աշակերտական նստաբաններու վրայ այնքան սիրուած ու երազուած Հայաստանը տեսնելու պատենութիւնը բաւականին խրախոյս տուին ինձ:

Հայաստանի նաւահանգիստը Տրապիզոնն է: Պօլսէն Տրապիզոն կան բազմաթիւ շոգենաւային գծեր, այլ և այլ աղբերու և այլ և այլ ընկերութեանց ձեռքը. ինչպէս օսմանեան, Փրանսական, աւստրիական, յունական, ռուսական, վրացական ևն: Ասոնց մէջ ամէնէն անդիտանները օսմանեան ընկերութիւններն են, իրենց փոստ ու խարխուլ նաւերով, որոնք հազիւ հանկրծան գիրինք մէկ նաւահանգիստէն միւսը ձգել: Յատկապէս յարգի են Փրանսական և աւստրիական ընկերութիւնները: Փրանսական ընկերութեանց մէջ յայտնի է Բաքէն, որ ի սկզբան հայկական ընկերութիւն մը եղած է: Հայ վաճառական մը միանալով մարտքցիի մը հետ (ուրիշ ուր) հիմներ է այս ընկերութիւնը, բայց յետոյ ստիպուեր է ծախել Փրանսացի Բաքէին, այն պայմանով որ ընկերութեան, ինչպէս և շոգենաւաներուն աւանները անփոփոխ մնան: Այս պատճառաւ է որ նայն ընկերութիւնը այժմ ալ կը կոչուի «Բաքէի հայկական և մարտքեան»:

1005
5001
19062

82
210

ընկերութիւն», իսկ շոգինաւները կը կրեն Arménie, Anatolie, Russie եւ ծանօթ անունները: Հայկական շարժման ժամանակ Տաճկական կառավարութիւնը, որ Հայաստան անունէն կը դողար ու կը սարսափէր, հարկադրեց որ Arménie շոգինաւին անունը այլ ևս չյիշուի. կը բաւականանային միայն A տառը գնելով:

Պօլսէն Տրապիզոն ճամբորդութիւնը ամէնէն արագ գնացքով 2 ու կէս օր կը տէ: Օսմանեան շոգինաւները՝ որոնք սովորութիւն ունին Սև ծովի բոլոր նաւահանգիստներն ալ մըտնելու, այդ ճամբորդութիւնը հազիւ վեց օրէն կը կատարեն: Եւ որոշեցի մեկնիլ Բաքէի շոգինաւով՝ որ պիտի հանդիպէր միայն Սամսոն և Տրապիզոն:

Յուլիսի 16, երեքշաբթի, մեկնելու օրս էր: Anatolie շոգինաւը հսկայ իրանը ցցած, ծովի թանձր ամպերը բերնէն արձակելով, կանգնած էր ծովուն բացը: Հայրս ու երեք սրտակից դասընկերներ ինձ ուղեգիր եկան՝ մինչև շոգինաւը: Արտասուքներ չեղան մեր հրամեշտի բստերը, այլ քաջալերական յորդորներ իրենց կողմէն և խոստումներ իմ կողմէս:

Երեկոյեան դէմ շոգինաւը պատրաստուեցաւ ճամբոյ կէնդ. անագին իրարանցում մը ներսն ու դուրսը, ծովին վրայ, շրջապատող բազմաթիւ նաւակներուն մէջ, ճամբորդներու և բեռներու խոռոչափոթ կրումուտը և այլն, այս բոլորը այնպիսի եռուզեռում մը առաջ բերին, որ մարդ գլուխը կը կորսնցնէր: Եւ անա շոգինաւը արձակեց իր խորունկ ու թաւ սոյլը, որ այնպէս ախորժելի եղած է միշտ ինձ, որ չգիտես ինչ մը ունի իր մէջ սրտագրաւ, ախար ու խորհրդաւոր, մանաւանդ երբ այդ սոյլը կուգայ հեռուէն՝ գիշերուան թանձր մթութեան ու լուսութեան խորերէն:

Խարխուլը վերցուցին, անիւները շարժուեցան և մեր շոգինաւը ճանապարհ ընկաւ փոռահեղ ու հանդարտ:

Երևանիս դարձուցած գէպի Սև ծով, մենք կը յառաջանանք գեղեցիկ Վոսփորէն: Մեր ետևն է արդէն Հին Պօլիսը, որու անհամար մզկիթներու բարձրաթոփչ սրածայր մինարէտները աշտաբակներու ծով մը կը ձևացնեն. Մարմարան՝ որ մինչև հորիզոնը կը փառի իր կապուտակ սաւանով. կղզիները՝ որոնք հեռուէն

կապտին կուտան կապոյտ ծովին ու կապոյտ երկնքին մէջտեղ կարծես կախուած: Այլ կողմ Ասիական ափն է, ձախ կողմ Եւրոպական ափը, իրենց բազմաթիւ գիւղերով՝ որոնք մեծատարած Պօլսի արուարձանները կը կազմեն: Իրարու ետևէ կը շարունակ Բատըքէօյ, Իւսկիւտար, Գուղկունձուք, Պէյլէրպէյ, Չէնկէլքէօյ, Վանիքէօյ, Գանաթիլի, Գանլըձա, Անատուլա Հիսար, Չուպուքլը, Պէյքօղ, Հիւնքիար Իսկէլէսի՝ ասիական ափին վրայ. և Պէշիկթաշ, Օրթաքէօյ, Գուրուչէշմէ, Աոնաւուտ քէօյ, Պէպէք, Պօյաճը քէօյ, Ռուսէլի Հիսար, Սթէնիա, Ենիքէօյ, Թարապիա, Պէօյլաքաթէր՝ Եւրոպական ափին վրայ:

Անցանք Պէօյլաքաթէրէն՝ դեպքանական ամառանոցներու այդ կեդրոնավայրէն. անոր ետևէն Մէսար-Պուրնու, Մարը-Եար, Ենի-Մահալէ: Հոս անա, ծովին ափը, խայտացող շուրերուն առջև նստած է փոքրիկ ու անշուք իմ հայրենի տունս: Հոն է անշուշտ մայրս, որ աչքերը ծովին յառած՝ դուրսի շոգինաւներուն կը նայի, վերջին անգամ մ'ալ տեսնելու իր պանդխտող որդին: Դիտակ չունիմ նայելու համար. բաւական հեռուէն կանցնինք և աչքերս չեն զօրեր: Ահագին սաւան մը ունիմ պատրաստ. կը փոհմ շոգինաւէն դուրս և իրը դրօշակ կը ծածանեմ: Տունէն տեսեր են իմ այդ ձերմակ թաշկիմակս և պատասխաներ են:

Մէկ ժամ կը տևէ Վոսփորը. անա արդէն հասանք Գալազները, երկու համանուն գիւղեր դէմ առ դէմ, Վոսփորի երկու կողքերը: Պօլսոյ սահմանն է այս: Հոս՝ բազմաթիւ մարտկոցներու ետև, երախնին գէպի ծովը կարկառած՝ շարուած են Օսմանեան Տէրութեան ամէնէն խոշոր թնդանօթները, նեղուցին մուտքը պաշտպանելու համար՝ Սև ծովէն եկող նաւատորմներու դէմ:

Գալազներուն առջևէն ծովը կ'սկսի լայննալ. Վոսփորը տեղի կուտայ, և անա յանկարծ աչքիդ առջև կը բացուի Սև ծովը, իր անհուն լայնածաւալ տարածութեամբ, որ հեռուն՝ հորիզոնին վրայ՝ տարտամ մշուշին մէջ կը հալի: Մութ է արդէն. և Վոսփորեան զով գիշերը, աստղալոյց երկնքէն ծովին ձփան ալիքներուն վրայ փռուած՝ փոխադրել կուտայ քիզի երազներու աշխարհը: Մտածել չես ուղեր իրականը. կը մոռնաս նիւթականը, ու չես տեսներ ու չես լսեր նոյն իսկ ոտքիդ առջև

փռուած ճամբորդներու սա խառնիճադանճ բազմութիւնը, որոնցմէ ոմանք կերպին, ոմանք կը դռան, ոմանք կը խորզան և ուրիշներ ալ տխուր նստած՝ սլ գիտէ ի՞նչ դասն հոգիք կը մտորեն:

Ճամբորդներուն մեծ մասը թուրքեր ու պարսիկներ են. երկուքն ալ ծայրագոյն աղտոյութեան մէջ՝ շոգենաւին տախտակամածներուն վրայ, անցնող գործողներու սաքի հարուածներուն առջև անտարբեր՝ փռուած են: Հայեր շատ քիչ կան: Մեր սենեակին գէմն է թուրք վաշա մը՝ որ Պաղտատ պաշտօնի կերթայ. քանի մը կին ունի՝ որ գրեթէ պարկերու մէջ վաթթած՝ սենեակին մէջ գետեղեր է, և երկու հաս ալ չարածճի աղջիկներ՝ որոնք իրբև աղախին ու հարճ կը ծառայեն իրեն: Շոգենաւին սենեակը նեղ կուզայ վայրերի փաշային և նա աւելի լաւ կը համարէ վեր երթալ և խոնտ տախտակամածին վրայ՝ հոտած պարսիկներու շարքին մէջ խոմփալ:

Իմ բարեկամներս եզան յոյն պարօն մը՝ Քոնսթանթինի, որ վաճառականական գործերով նովորոսիակի կերթար, Ասորի կին մը, Քեամիլ անունով երիտասարդ թուրք մը՝ որ Հալլալի երկրագործական վարժարանը կուսանէր, Սուբիաս աղա անունով հայ բարի մարդ մը՝ որ Սամսոն պիտի ելլէր, և շոգենաւին ծառայողները: Ասոնց մէջ հեռաբարբի տիպ մ'էր շոգենաւին արձաւանագետը, որ չոր ու կարուկ մարդ մ'էր, անշափ լեզուանի. ազատ կը խօսէր թուրքին հետ թուրքերէն, յոյնին հետ յունարէն և ֆրանսացոց հետ ֆրանսերէն: «Այսքան լեզու խօսող մէկը անշուշտ հայ ըլլալու է, ըսի:—Հայերէն գիտեմ, ըսաւ, բայց կարականօրէն մերժեց թէ հայ է:

Այնուհետև յայտնեց նա թէ ինքը նշանաւոր ուսումնական եղբայր մը ունի, որուն նմանը ամբողջ Պօլսոյ մէջ չի գտնուիր:

- Ի՞նչ է անունը, հարցուցի ես:
- Թովմաս Թերզեան:
- Ի՞նչ կըսէք, բացազանչեցի ես, Թովմաս Թերզեան. այդ նշանաւոր բանաստեղծը, պօլսահայ գրականութեան ամէնէն լուստոր գէմբերէն մէկը ձեռ եղբայրն է:
- Այո:
- Բայց նա հայ է:

— Ո՛չ, ամենևին. նա հայ չէ. նա կաթոլիկ է. և եթէ յանդգնի, մէկ օր ինքզինքը հայ կոչելու ես անոր գլուխը կը կտրեմ:

Գիտէի թէ հայ-կաթոլիկական վէճերը շատ խոր են սօլսեցոց մէջ, բայց այս ցայտուն օրինակը շատ խոր ազդեց իմ վրաս և կեանքիս մէջ չկրցայ ընաւ մոռնալ:

Կաթի պէս հանդարտ ծովին վրայէն, կապտորակ հեղուկը երկու կողմ ձեղքելով, սրարշաւ կը վազէ շոգենաւը: Ամբողջ գիշերը մենք կը կտրենք կանցնինք Սև ծովի հարաւային ափի (հինն Բիւթանիոյ) բազմաթիւ գլուխներն ու աւանները՝ Գարապուրուն, Քիլիա, Ազէն քիլիսա, Քիլիփէ, Ազէնէնի, Մէլէնայսի, Ալափլը: Առաւօտ է. այգուն թարմութիւնը ծովին մեղմաշունչ հովին հետ միացած կրկնակի հաճելի կընեն ճամբորդութիւնը: Արդէն էրէյլի բացերն ենք:

Երկար ժամանակ ծովին վրայ մնացինք առնց բան մը տեսնելու. հեռուն միայն երկու նաւեր կային, որոնք առագաստները բացած՝ ձերմակ անշարժ կէտի մը երևոյթն ունէին: 7-8 ժամուան մէջ հասանք անոնց ու անցանք, թէև մեր մէջտեղը խիստ մեծ հեռաւորութիւն մը կար: Նաւերուն կորսուելէն ետք չորս կողմերնիս ուրիշ բան չկայ, բայց եթէ ջուրի անհուն տարածութիւն մը: Ծովը կը խոժոռի կամայ կամաց, ձերմակ ձերմակ ալիքներ չորս զինիս կը սուբան փրփրայից: Բայց շոգենաւը անվերջօվ անոնց վրայէն կտրծես ցատկելով՝ միշտ առաջ կը սուբայ: Հիմայ արդէն Պափլագոնիոյ ծովափներն են՝ որ շատ հեռուն՝ աննշան ծառուղիի մը նման՝ իրենց ծիրը կը գծեն: Ահա այդ ծովափներուն վրայ կը շարունակ իրարու ետեւ Պէօյիք Օքսինա, Գողու, Չոնկուլտաք, Քիլիմլի, Պարթլընի գլուխը, Ամասրա, Տէլիքլի հրուանդանը, Չարբաս, Քիարոս, Ճիտէ, Թիմլէ, Քէրէմփէի հրուանդանը, Փաքաս, Մէսէթ, Չարփանա, Ինէպօլու, Էվրէնիէ, Ափանա, Քիւսլու, Այանտուն, Իսթիֆան, Եալանճքք, Քասաքիլաի: Կը դառնանք Ինճէ-Պուրունի նշանաւոր հրուանդանը, որմէ քիչ յետոյ կը հասնի Սինոպ: Իշ գիշեր ժամը տաճկական երեքն էր. հոս ծովեզերքը շատ խոր ըլլալով շոգենաւը բաւական մօտէն անցաւ. գիշերուան մութը չէր թողուր սակայն որ աւելի լաւ գիտէինք քաղաքը: Պողթէփէի գլուխն էր որ կեր-

կարէր ծովէն ներս. ծայրը կը վառէր փարոսը. և այսչափ: Գըլ-
խուն հառն է Սինոպ, որ Պափլագոնիոյ թագաւորութեան մայ-
րաքաղաքն էր և հիմայ Տրապիզոնէն ու Սամսոնէն հար Սև
ծովի ամէնէն նշանաւոր նաւահանդիսան է:

Մեր շոգենաւը Սինոպ չի պիտի մանէր. թողուցինք նաև
Չոպանլար, Կէրսէ, Քուսաֆէթ, Քումինա, Ալաչամ, որմէ յետոյ
Գըզըլ-ըրմազի գետարերանն է, Գուրուպալութ և Սամսոն:

Սամսոն հասանք եշ. առաւում կանուխ, ժամը 10 քառորդ
անցած. շղթաներուն գոռում գոչումէն արթնցայ. ընկերս՝ Սու-
քիաս աղան կը ժողվառէր մեկնելու համար: «Սամսոն հասանք»
ըսաւ: Յատկեցի անկողնէս. դուրս նայեցայ սենեակիս փոքրիկ
պատուհանէն: Ընդարձակ դաշտավայրի մը մէջ՝ որուն հոտը լեռ-
ներ կը բարձրանային կամայ կամաց, կը փուռէր Սամսոնը: Նա-
ւին կամուրջին վրայ վազեցի յոյն ընկերոջս հետ. հոնկէ կը դի-
տէինք քաղաքին ամբողջութիւնը: Ահա եկեղեցի մը, երկու ճա-
միներ իրենց երկար աշտարակներով. քաղքէն քիչ մը հեռու դէ-
պի արևմուտք՝ պղտիկ դլուխի մը վրայ, ժայռերուն առջև կը
կանգնի սէխտակ փարոսը: Ետե՛կ հաս բարձրացող լեռներէն մէ-
կուն վրայ դիւղակ մ'է փռուած, որ կը կոչուի Գաւրքէօյ: Արտա-
քին երևոյթով գեղեցիկ սիրուն քաղաքիկ մ'է Սամսոն, որուն եր-
կարութիւնը կը տե՛կ մօտ կէս ժամ:

Շատ կը փափաքէի ելլել պտախլ քաղաքը, բայց ընկեր չու-
նէի: Վերջապէս դտայ հինգ հայեր, որոնք նմանապէս փափաք
ունէին պտախլու: Ես ալ անոնց միացայ: Գացի խօսեցայ նաև
յոյն ընկերոջս և պարոն Քիամիլին, որով եզանք 8 հոգի: Նստանք
նաւակ մը և երանք նաւամտոցը՝ որմէ քիչ հեռու կեցած էր
մեր շոգենաւը: Նաւամտոցը ելլելով վճարեցինք 20-ական փա-
րա, իբրև թօղար-պատար: Այս այն տուրքն է՝ որ նաւահան-
դիսաներու վարչութիւնը կ'առնէ ամէն մէկ անձէ՛, որ ցամաք
տար կը կոխէ: Հոն թողուցինք նաև մեր անցագրերնրը՝ վերա-
դարձին ևս ստանալու համար:

Մեր ընկերներէն երկուքը բաժնուեցան. մենք ալ 6 հոգի
գիմեցինք գէպի հայոց եկեղեցին. մեր յոյն ընկերը խաչը տե-
տաւ և գացինք դտանք մենք մեզի: Փրփրկած տուն մըն էր այդ
եկեղեցին, խեղճուկ պարտէզի մը մէջ՝ ուր 2—3 տապանաքարեր

ալ կային՝ հնուքենէ եղծուած գրերով: Կով մը ելաւ դիմացնիս՝
երբ եկեղեցիին պարտէզը մտանք: Այդ կովէն գառ ուրիշ մէկը
չկար. եկեղեցիին դուռը գոց էր. ժամկոչն ալ չկար. հեռացանք
առանց կարենալ տեսնելու: Շուկայէն անցնելով ուղղուեցանք
դէպի այն գեղեցիկ եկեղեցին, զոր ծովին վրայէն տեսած էինք
և զոր մեր յոյն բարեկամը իրենցը կը կարծէր: Եկեղեցին լատի-
նական էր. մեր ընկերները մէկ մէկ ծոռնկ աղօթք ըրին և մեկ-
նեցանք: Միտանք շուկան պտախլ՝ քաղաքին արդիւնաբերութեան
վրայ գաղափար մը կազմելու համար: Պտուղ շատ չկար, եղածն
ալ կամ խակ կամ փտած. հասուն և ընտիր մրգեր կը պակսէին.
խաղողը մանր, կեղևը հաստ, ջրալի ու անհամ, այն ալ օխան
60 փարա: Հացը խմոր էր: Հոս կայ նաև տեսակ մը հաց՝ ճիշտ
սիմիթի ձևով, լայն, հաստ և շատ խմոր: Տեղացիք շատ տարբեր
չեն պօլսեցիներէն, բայց չափազանց հանդարտ: Հոս բարձր խօ-
սիլ չկայ. շարժում չկայ. ձայն, կենդանութիւն չկայ. բոլորը խա-
նութներուն անկիւնը քաշուած՝ կարծես իրարու ակամջի կը խօ-
սին: Հայու կոկիկ ճաշարան մը գտայ, ուրկէ 100 տրամ խորտիկ
գնեցի 90 փարայով:

Սամսոնը Փոքր-Ասիոյ ներքին գաւառներուն գլխաւոր նա-
ւահանդիսան է. ասոր համար ալ օրէ օր շէնտալու վրայ է: Կե-
սարիա, Սերաստիա, Եւգոկիա, Ամալիա, Մարսուան՝ Սամսոնի
միջոցով կը կապուին Պօլսոյ և Եւրոպայի հետ: Էնկիւրիի երկա-
թուղին դեռ հեռու է անոր այս առաջնակարգ դիրքը խախտելէ:
Հայերը Սամսոնի մէջ շատ չեն, ոչ ալ հին: Գիւղերուն բնակ-
չութիւնը՝ որ աւելի շատ է, Համշէնցի գաղթականներէ կազմուած
է. իսկ քաղաքը Փոքր-Ասիոյ ներսերէն եկող գաղթականներէ,
մեծագոյն մասը Կեսարացի, մնացեալը Ակնէն, Եւգոկիայէն և Սե-
բաստիայէն: Ընդ ամէնը 200 տուն են: Թուրքերը հայերէն շատ
աւելի են. բաւական ալ յոյն կայ: Մեր եկեղեցին Ս. Նիկողայոս
անունը կը կրէ, որ ինչպէս տեսանք՝ խեղճուկ բան մ'էր: Ընդ-
հակառակը դպրոցը գեղեցիկ ու բարձր շէնք մ'է. աշակերտնե-
րուն թիւն է 200:

Սամսոն, ինչպէս ըսի, արտաքին երևոյթով բաւական գե-
ղեցիկ և սիրուն է, բայց ներքինը ոչ այնչափ. փողոցները սա-
լայատակ չկայ: Տուները բաւական մեծ են. ասոնք թէև փայտա-

շէն են, բայց դուրսէն այնպիսի ճերմակ ծեփ մը զարկած են, որ քարաշէնէն բնաւ տարբերութիւն չունին:

Մեծ հրապարակէն անցնելով ետ կը դառնայինք շոգենաւ դիմելու համար. պատահեցանք քանի մը սոյլերու՝ որ ծխախոտի չոր տերեւներու ահագին կապոցներով բեռնաւորուած՝ ճռնչալով առաջ կ'երթային: Այս առթիւ պառաշահ կը համարեմ յիշել տեղիս ծխախոտը, մանաւանդ Պաֆֆայինը, որ շատ ընտիր տեսակ մը կը համարուի, և ամէն տեղ մեծ յարգ ունի, կազմելով տեղական արդիւնաբերութեան ամէնէն շահուէտ մէկ մասնաճիւղը:

Նաւամատոյցին վրայ անցազիրնիս ետ ստացանք ու նաւակներով նորէն շոգենաւ դիմեցինք: Կէս օրուան ժամը 6½ ին շոգենաւը սուրեց և ճամբայ ելանք: Նախ սկսանք բացուիլ ու բացուիլ ծովին խորը, մինչև քաղաքէն բաւական հեռացանք. նուր իր ցոռկը գէպի արևելք դարձուց նորէն: Ուղղակի Տրապիզոն կ'երթանք: Աջ կողմերնիս հորիզոնին վրայ գեղեցիկ տեսարան մը կայ. ամբողջ հրկան ծառուղի մը, որքան տեղ որ աչքը կ'առնէ, բնաւ լեռ մը, բարձրութիւն մը չկայ:

Շոգենաւին մէջ վերջին օրս էր այդ օրը, որ գրեթէ ամբողջապէս պր. Քեամիլի հետ անցուցի: Ազնիւ ու լուսամիտ աղայ մ'էր: Իբրև բարձրագոյն վարժարանի մը աշակերտ՝ գիտութեան մէջ ձեռք բերած էր բաւական պաշար: Պօսեցանք գիտութեանց զանազան ճիւղերուն վրայ, լուսաբանութեան, մարդակազմութեան, եռանկիւնաչափութեան վրայ: Յետոյ անցանք կրօններուն: Թուրքը կրօնամուլ ժողովուրդ մ'է. բայց լուսամիտ թուրքերուն առաջին նշանը անհաւատութիւնն է: Ի նկատի ունենալով այն ժամանակի բաղաբական ճգնաժամային գրութիւնը՝ մենք ի հարկէ չէինք կրնար ասիլ աւելի խորերը դիմել: Հայը թուրքին դաստիարակն եղած է միշտ. մենք եղանք որ սորվեցանք իրեն եւրոպական գաղափարներ: 1876-ի պալատական յեղափոխութիւնը և Օսմանեան Սահմանադրութիւնը Օտեանին կը պարտի իր երկունքը: Նոր երիտասարդ թուրքիան վերջին հայկական շարժումներու մէկ արձագանգն եղաւ: Այսօր ալ բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ եթէ կայ ու կը կատարուի լուսաւորութեան փորձ մը, հոն անշուշտ հայուն մասը կայ: Մենք Օսմանացոց հպատակ ազգ մ'ենք. բայց ես չեմ տեսած բիշ թէ շատ

ուստալ թուրք մը, որ հայուն գիտութիւնը և հանճարը չճանչնայ և անոր առջև չխոնարհի:

Սամսոնէն ճամբայ ելլելէ հոք ծովը սկսաւ գէշնալ. շատեր ծովախառն բռնուեցան, բայց իմ վրաս ազդեցութիւն մը չունեցաւ: Շոգենաւին ցոռկը գացի: Գիշերուան խորունկ մթութեան մէջ, մինչ ծովը կը գոռայ, մեքենաները կը գզրգան, ալիքները կը վշրուին ու փրփուրները կը խշրտան, կ'երթանք մենք տասնց բան մը տեսնելու: Լուսին չկայ երկինքը և ոչ աստղեր կը պըլպըլան: Միայն ծով, մութ ու փոթորիկ: Բայց հեռուն, շատ հեռուն, աջ կողմի վրայ, կարծես դարձեալ ազատ լոյսի նշմար մը կայ, որ եզերքը կը յիշեցնէ: Ուշ պառկեցայ այն գիշեր, աւելի շատ վայելելու համար ծովին ու փոթորիկին այդ ուժեղ հաճոյքը, որուն տարի մը ամբողջ կարօտ պիտի մնայի:

Սամսոնէն հոք Սև ծովի ափերուն վրայ շարուած են Թէրմէ, Իւնիէ, Փացա, Փէրշէմպէ, Օրտու, Ապտալ, Կիրատոն, Ջէֆիրէ, Թիլէպօլի, Էլէկիւ և Փլաթանա. առանց հանդիպելու այս տեղերը՝ շոգենաւը կը սուրար նոյն օրն ու ամբողջ գիշերը:

Շոգենաւին ու շղթաներուն գոռոցոցը արթնցուց զիս միւս առաւօտ՝ ուրբաթ: Տրապիզոն ենք. ամէն մարդ մեկնելու վրայ է. վեր վազեցի. քանի մը Երզնկացի հայեր գտայ, նաւակ մը վարձեցինք և գուրս ելանք: Նաւավարնիս հայ մըն է: Գորաշէն, բայց քիչ մը փրփուլած նաւահանդիտան ելլելով անցազիրնիս առին: Անցանք մաքսը, ուր շատ դժուարութիւն չկրեցինք, որովհետեւ տաճկական մաքսային խստութեանց արդէն ծանօթ ըլլալով, հետերնիս ամենահատարակ իրեր միայն առած էինք: Հայ ուղեկիցիներէն մէկուն վրայ հոտարակ զմեզի մը գրտան. հայու մը համար այսքանն ալ շատ էր. գրաւել ուղեցին. նա ընդգրկմացաւ և բարկութեանէն ծովը նետեց:

Ուղեկիցներուս հետ տաճկի պանդուխտ մը մէջ սենեակ մը վարձեցինք. յետոյ գացինք մաքուր ճաշարան մը, ուր 2-ական դրոշ վճարելով կէս-կէս հաւ կերանք. սխա մ'ալ առինք 60 վարայով, զոր այնչափ հոգի միտանն ուտելով չկրցանք վերջացնել:

Տրապիզոն գեղեցիկ քաղաք մ'է. կիանք ու շարժում կայ. շոգենաւային աճէնթաները փողոցներուն մէջ կը պտտան, «Պա-

թումա, Նովորոսիսքիյէ» և այլն, ուրիշ մը «Մթեմպօլա օն քու-
րուշա»: Տասը դոնեկանով ասկէ մինչև Պօլլիս... Երեք օրուան
ճամբայ...: Միաժամանակ մեկնող շոգենաւներու մրցումն էր
այս, որ ժողովուրդը գրաւելու համար այսպիսի առասպելական
զիջումներ կ'ընէին:

Տրապիզոն՝ որ Լազիստանի մայրաքաղաքը և Սև ծովի ա-
ռաջնակարգ նաւահանգիստն է, բնակուած է մեծագոյն մասամբ
լազերէ և թուրքերէ: Յետոյ կուգան յոյները: Ասոնցմէ աւելի
սակաւաթիւ են հայերը, որոնք 65,000 բնակչութեան մէջ 1,300
տուն կը հաշուէին նոյն թուին: Մեծագոյն մասամբ գաղթած են
զանազան տեղերէ և հոս հաստատուած: Երեք եկեղեցի և մէկ
հրաշալի սաաջնորդարան ունին: Մեծ ու քարաշէն շէնք մ'է
դպրոցը, որ 600 աշակերտ ունէր: Ուսումնասէր Տրապիզոնցիք
յատուկ ուշադրութիւն գարծուցեր էին անոր վրայ 1893-ին և
Պօլսէն ու գաւառներէն հրաւիրեր էին ձեռնարանն ու Սանա-
սարեանն աւարտած մի քանի երիտասարդ ուսուցիչներ, որոնց-
մով կրթութեան գործը բիշ ժամանակի մէջ շատ առաջ գնաց:

Տրապիզոնէն Կարին երկու ճամբայ կայ. մէկը արքունի
խճուղին, որու համար կ'ըսեն թէ ամբողջ Փօքր-Ասիոյ մէջ ա-
մէնէն կանոնաւորն է, և երկրորդ՝ լիոնային հին ճամբան, որ
կ'երթայ Թորոսուսի վրայէն: Ըամբորդելու համար երկու միջոց
կայ. ձի կամ կտոր: Զիով ճամբորդութիւնը կը տևէ 10 օր ար-
քունի խճուղիով կամ 8 օր լիոնային ճամբով. իսկ կտորով ճամ-
բորդութիւնը՝ որ միայն խճուղիով կրնայ ըլլալ, 5 օր կը տևէ:
Թղթատարը 3 օրէն կ'իջնայ:

Ես որոշեցի ձիով երթալ: Քսանի չափ վանեցի հայեր նոյն
օրը ճամբայ պիտի ելլէին: Ասոնք հաւաքուած էին վանեցի
Մկրտիչին խանը. ես ալ հոն գացի և 140 զրուշով վարձեցի ձի
մը՝ որ զիս մինչև Կարին պիտի տանէր: Վեց հողի էինք ձիա-
ւոր, միւսները՝ աղքատ ու պանդուխտ մարդիկ, քալելով պիտի
երթային: Մինչև մենք պատրաստուեցանք, ճամբորդներու ուրիշ
մեծ խումբ մը, որ կը բողկանար 80 քուրդէ և քանի մը հայէ
ու ասորիէ, ճամբայ ելաւ: Գրեթէ մէկ ու կէս ժամ յետոյ,
տաճկական ժամը 9½-ին, ճամբայ ելանք մենք ալ և սկսանք

յառաջանալ դէպի ծովեզերքը: Անաթոլին զեռ չէր մեկնած. ծո-
վին վրայ կ'ապասէր. վերջին տեսնելս էր:

Ծովին եզերքէն քիչ մը յառաջանալով, տաճկական պաշ-
տօնեաները կանգնեցուցին մեզի և անցապիւրնիս նայեցան. քիչ
յետոյ ճամբան երկուքի բաժնուեցաւ. քաղքէն գուրս ելած էինք.
մէկ ճամբան՝ որ ծովին եզերքէն կերթար զուգահեռաբար, Պա-
թումի ճամբան էր. իսկ միւսը՝ որ դէպի ներս կը ծռէր՝ աջ
կողմ, մեր ճամբան էր, որ կերթար Կարին: Այդ ճամբան պիտի
չափէինք 10 օր շարունակ...:

Մեկնած օրս ուրբաթ էր, յուլիս 19: Նոյն օրը երեք ժամ
ճամբորդեցինք. ճամբան խիստ գուարճալի է. ամէն կողմ լիո-
ներ, ձորեր, կարկաչոտն գետեր, անառաններ, քարաժայռեր,
անդունդներ ու հովիտներ: Գիշերը կեցանք Մէքէրէլի ըսուած
տեղը՝ խան մը. տարիկա եղաւ մեր առաջին իջեանը: Հոս արդէն
ուրիշ շէնք մը չկար, բայց եթէ այդ խանը, որ ունէր 2-3 սե-
նեակ: Ես անկողին ու վերմակ չունէի, ուստի առանց հանուելու
պատկեցայ գետինը: Մեր ընկերներէն՝ վանցի Գասպար՝ որ հո-
գալ կուզէր զիս, իր վերմակն ինձ տուաւ: Օրուան յոյնութենէն,
որովհետև երեք ժամու չափ քալեր էի, հանգիստ հանգարտ
ընացայ:

Շարաթ առաւ շատ շուտ, ժամը 8-9-ին գոռաց ձիապա-
սին ձայնը. «Գալզըն, ուշախլար» (Էլէք, տղայք): Արթնցանք,
ձիերը բնանաւորեցինք սնտուկներով, անկողիններով ու վերմակ-
ներով, մենք ալ բարձրացանք այդ անապին զէզերուն վրայ, ու
զանգաղ քայլերով ճամբայ ինկանք:

Դեռ չէր լուսցած երբ ճամբայ ելանք. շուրջերնիս մութ է:
Ահա ձորին մէջէն զանգաղաբայլ առաջ կը շարժին բնանաւոր
ձիերը. անոնց վրիզերէն կախուած կոշտ զանգակները խուլ ու
միօրինակ հնչում մը կը ձգեն, որ իր տխրութեամբ կը համա-
պատասխանէ մենաւոր լիոններուն սարսաղեղեցիկ լուծեան:
Հետեակ ու աղքատ մեր ընկերներն ալ, ոմանք առաջ ինկած
իրբև սաաջնորդներ, ոմանք ետեւէն, ուրիշներ ալ ձիերուն երկու
քովերէն, ձեռքերնին մէյ-մէկ ցուպ, մեզի կը հետեին: Անընդ-
հատ կը քալենք: Բարձր լիոններուն կատարները բիշ-բիշ կակսին
լուսաւորութիւն մինչդեռ վարը ձորին մէջ զեռ խաւարը կը տիրէ:

Չախ կողմերնիս գեա մը կայ, որ մեր ճամբան կը գծէ. իր հոսանուտ ընթացքը, մերթ հանգարա ու լսին, մերթ խրոխտ ու փրփրուն, մեր աչքերուն ու տկանջներուն զուարճութիւնն է:

Կէս օրին մօտ կը հասնինք Աթլը-քիլիսէ ըսուած գիւղը, ուր եկեղեցի մը կայ եղիւր, թերեւ «յանուն Սրբոյն Գէորգայ», որ ձիաուոր սուրբ մըն է: Այգ գիւղը, ինչպէս նաև բոլոր միւս գիւղերը, զորոնք պիտի յիշեմ ասկէ յետոյ, կը բաղկանան խանութներէ և երբեմն ալ միայարկ խեղճուկ տուներէ: Ընդհանրապէս լազարնակ են: Ճամբան սլ որ տեսնես, 100-ին 80 լաղ է:

Աթլը-քիլիսէի ասջև քիչ մը կանգ առինք՝ ուտելիք առնելու համար, որ սովորաբար ուրիշ բան չէ, բայց եթէ խաշած հաւկիթ, չորցած պանիր կամ աղի կարագ. ուրիշ բան կարելի չէ գտնել այս գիւղերուն մէջ. և եթէ այս երեքն ալ միանգամայն գտնուին, մեծ բան է: Հինգ վայրկեան անդին կը գտնուի ուրիշ գիւղ մը՝ Ծէվիլիք անուտով: Հոս յանկարծ մեր առջև կտրեցին քանի մը տաճիկ պաշտօնեաներ, ու ըսին թէ խուզարկութիւն պիտի կատարեն, անցադիրնիս պիտի ստուգեն և այլն: «Տրապիզոնէն կու գանք, ըսինք, ճամբորդ ենք, կարին կերթանք. Տրապիզոն մանրամասն խուզարկեր են մեզի. անցադիրնիս պատրաստ են, բայց ի սէր Աստուծոյ, այդ խուզարկութեան նիզուց թե՛նէն ազատեցէք մեզի, որովհետեւ ճամբէ կը մտնենք»:—«Անկարելի է, պատացին անոնք. Տրապիզոնի պաշտօնեաները ուրիշ, մենք ուրիշ. թափեցէք բեռները»:

Եւ հրամայեցին ձիապաններուն, որ բեռները քակեն:

Առաջին ձիապանը՝ կանխապէս ծանօթ տաճիկեան պաշտօնեաներու սովորութեան, իսկոյն բեռները վար թափեց. կարասանապետը աչք ըբաւ մեզի. կաշտուկ պէտք էր, ուրիշ կերպ չէր ըլլար: Մեր ընկերներէն մէկը՝ վանեցի Սահակ աղան, կատակասէր ու զուարճախօս մարդ մը, ի հաշիւ մեր բոլորին՝ առաջ անցաւ և հարիւր փարանոց մը սառջարկեց:—Կարելի չէ, ըսին տաճիկ պաշտօնեաները, թ զրուշէն պակաս չենք վերցնիր:—Հարկ եղաւ թ զրուշ տալ. պաշտօնեաներու երեսին վրայ փայլեցաւ քաղցր ժպիտը, շնորհակալ եղան, թէ մէլլած ըրին, բարի ճանապարհ մաղթեցին մեզի ու ետ քաշուեցան:

Ճէվիլիքէն անդին զարձակ շարունակեցինք ճամբան ան-

ընդհատ՝ շուտով հասնելու համար քուրդերու կարաւանին, որոնք՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ 1½ ժամ առաջ մեկնել էին Տրապիզոնէն: Ճամբան երկիւղալի էր և բուրդերուն ուղեկցութիւնը մեզի համար օգտակար: Մեր կարաւանապետը կըսէր թէ անոնք Ճէվիլիք գիշերած ըլլալու էին: Մենք այն օրը (շարաթ) մինչև երեկոյ քալելով՝ հասանք Սամսի-քէօյ: Ճանապարհը մինչև այդ գիւղը՝ ճշմարտապէս հիանալի էր. և թերեւ մինչև Կարին և ոչ մէկ տեսարան կը հասնէր այդ օրուան տեսարաններուն գեղեցկութեան: Մեր ճանապարհը շինուած է լեռան մը ստորոտը. ժայռերու, անաղին սարաւանդներու, հսկայ բարձրաւանդակներու տակէն կերթանք: Մեր գլխուն վրայ երբեմն այնպիսի անաղին վիշապանման քարածայռեր կը տնկուին, որ մարդ կը ստիպոյ գլուխը վեր բարձրացնելու: Այլ կողմերնիս անաղին մըն է միշտ, որուն ստորոտէն գետն է կարկաչուն փրփրուն կը վազէ: Գետէն անդին մեր գիմացը ձիշա՝ կը կանգնին նայեպէս անաղին լեռներ, ժայռեր, աղառածներ, սարսափելի մեծութեամբ: Լեռներուն մեծ մասին զոգաթը մշուշի մէջ ծածկուած է. ուրիշներ մշուշի թանձր ամպերով ընդհատուած և յետոյ վերստին սկսած են շարունակուիլ: Աւելի հեռուն ձիւնապատ մասեր ալ տեսանք Ջղանա-տաղը կոչուած լեռան վրայէն:

Սամսի քէօյի ճամբան հանդիպեցանք կարգով Մէսքիլա, Սոմուրա, Աղուսա լազարնակ գիւղերը: Սոմուրա շինուած է Մէսքիլայէն 10 վայրկեան հեռու՝ լեռան մը գագաթին վրայ: Բայց այդ լեռը այնպէս սեպ է, որ անկարելի է թէ մարդ հոն կարենայ բարձրանալ. ճամբաները՝ որ փորուած են այդ լեռան վրայ, զրեթէ ուղղահայեաց են: Սոմուրա մեր աջ կողմն էր, գետին գիմացը: Նոյն լեռան ստորոտն է Աղուսա գիւղը, ուր ձերմակ, քարաշէն և բաւական մեծ եկեղեցի մը կար, զոր գիմացէն կը տեսնէինք: Ըսին թէ հող յոյն լաղեր կը բնակին: Աղուսայէն ասդին, ինչպէս նաև անկէ քանի մը օր ալ անդին՝ երկու կողմ՝ լեռները ընդհանրապէս մշակուած են: Ծխախոտի, եղիպտացորենի և կանեփի արածերը կը փռուին այդ սարսափելի բարձրութիւններուն վրայ: Տեղական ժողովուրդը ցորենի սովորութիւն չունի արդէն. Վրացոց ու Մինիլիցներուն հման՝ Լազերն ալ հացը կը պատրաստեն եղիպտացորենի ալիւրէն: Այսպիսի

հաց կայ նաև հայոց մէջ, որ ճաթ կը կոչուի: Բայց տեսնելու բան է այդ երեք բոյսերուն քանակութիւնը. մինչև հինգ օր ճամբագ ամբողջ առանք են ցանուած: Տեղ տեղ՝ բացի գիւղերէն, կը գտնես առանձնակ տուններ, քարաշէն ու ճերմակ: Լազիտաանի ժողովրդեան մէկ յատկութիւնն ալ սփռումն է. շատ գիւղերու մէջ տուները բով բովի շինուած չեն, այլ իրարմէ հինգ-աասը վայրկեան հետու. այնպէս որ շատ անգամ հասարակ գիւղ մը ժամուան մը երկարութիւն կ'ունենայ:

Ազուսայէն անդին կուգայ Քիրէմիթի-քէօյ, որ մէկ գիւղ մը չէ ամբողջ, այլ մաս մաս ցրուած գիւղերէ կը բաղկանայ: Քիրէմիթի գիւղէն առջև թափեցինք: Այսպէս կ'ըսուի կարաւանական լեզուով, փոխանակ ըսելու «Իջնել, հանգչիլ»: Կարաւանները սովորութիւն ունին օրը երկու անգամ թափելու. մէյ մը կէս օրին, երբ ճամբորդները հաց կ'ուտեն և անասունները հանգիստ կ'առնեն, և մէյ մ'ալ երեկոյին՝ իջնանելու համար:

Քիրէմիթի գիւղին առջև քանի մը լաղերու պատահեցայ և քանի մը տեղեկութիւններ ստի: Ըսին թէ այս կողմերը բոլորը լաղ են և մեծ ժառը յոյն լաղ, որ այլակերպ յունարէն մը կը խօսին: Սովորութիւն ունին բատերուն ծայրերը կտրելու. ինչպէս՝ Սփիր՝ փոխանակ Սփիրօ, սթափիլ՝ փոխանակ սթափիլիս ըսելու: Ըսին թէ Ազուսայէն անդին Յէհա անունով գիւղ մ'ալ ունին: Հարցուցի թէ լաղերէն գիտէ՞ք. — Գիտենք, ըսին. — Սի լազուրի կի՞չքինի, հարցուցի ես լաղերէն լեզուով. սպուշ սպուշ սկսան երեսո հայելը «Ասիկա լաղերէն է», ըսի: Պատասխանեցին թէ իրենք լաղերէն ըսելով թուրքերէն կը հասկնան: Իրենց մայրենի լեզուին վրայ գաղափար ալ չունէին:

Լաղերը Կովկասեան ժողովուրդ մ'են, մօտիկ ցեղակից Վրացոց: Երկար ժամանակ Բիւզանդական կայսրութեան հարստակ մնացին. իրենց Ծաթ թագաւորը քրիստոնէութիւն ընդունելով՝ մկրտուեցաւ և իրեն հետ դարձուց նաև ամբողջ ժողովուրդը: Մեր Ռւխտանէս պատմագիրը կը յիշէ այս Ծաթը, բայց առանձին ազգ կը համարէ: Մահմետական տիրապետութեան ժամանակ լաղերուն կէսը մահմետականութիւն ընդունեց. առանք են որ հիմայ տաճիկ-լաղ կը կոչուին: Միւսները՝ որ յունադասան մնացին, այնպէս յարեցան յունաց, որ այսօր իրենց ազգայնու-

թիւնը զրեթէ կորսնցուցած, մայրենի լեզուն մոռցած, զիրենք յոյն կը համարեն և յունարէն կը խօսին: Մահմետական լաղերուն մէկ մասն ալ մոռցաւ իր լեզուն և իւրացուց թուրքերէնը. այնպէս որ այսօր լաղերէնը խիստ քիչ մասին մէջ միայն կը խօսուի, այն է արեւելեան գաւառները, գլխաւորապէս Աթինա, Վիցէ, Խօփէ, Արհնովի:

Գրեթէ կէսին հասանք Խամսի գիւղ՝ որ գետին անդիլի կողմն էր. գիշերը Քղեցի Օհաննէս անուն կծծի ու ժլատ մարդու մը խանը իջնանեցանք: Միակ այս մարդն եղաւ որ օթողչէք 40 փարա տուաւ, ըսելով թէ այս սենեակը մէֆըի է (առաջին կարգի), մինչդեռ ուրիշ տեղերէ բնաւ տարբերութիւն չունէք: Օթողչէքը ամեն տեղ 20 փարա է. նոյն իսկ Կարինէն մէկ ու կէս օր սողին Աշկալա գիւղը, որ քանի մը հարիւր տուն ունի, մաքուր խան մը իջնելով, դարձեալ 20 փարա ուզեցին: Անկողին չունենալով՝ այս անպիտան մարդէն անկողին մը ուզեցի: Աթոռներուն վրայ բան մը փոսց, պառկեցայ: Աստուծն 5 դրուշ ուզեց. երբ զիտողութիւն քրի, ըսաւ թէ «Այս տեղ ես երկու մէճիս ալ վարձել տուեր եմ». մինչդեռ ամբողջ խանը իրեն հետ ծախս՝ երկու մէճիս չ'ըներ:

Խամսի գիւղ կեցո՞նք շարաթ գիշեր. կիրակի առաւօտ (յուլիս 21) արշալոյսին ճամբայ կ'ըսնք: Չմոռնամ ըսել թէ նոյն գիշերը քիւրդերն ալ մեզի հետ Խամսի գիւղն էին իջնանած. մենք անոնց հասեր էինք 1½ օրուան մէջ 2 օրուան ճամբայ կարելով:

Շարժուեցաւ կարաւանը. առաջ ինկան վայրենի քիւրդերը, ոմանք ձիով, ոմանք հետեակ, հագած տարօրինակ կերպով լաջն զգեստներ, գլուխին քօլօղ, բոլորն ալ հրացաններով ու դաշոյններով զինուած, նայուածքնին խոժոռ ու վայրենի:

Մեր ընկերները ըսին թէ այսօրուան ճամբան դժուար, յոգնեցնող ճամբայ է, որովհետև միշտ գառիվեր է: Մեր գիմացը կը բարձրանար Զղանա ըսուած լեռնախումբը. մէկ կողմն էր դարձեալ ուրիշ ճերմակ քարաշէն մեծ և զեղեցիկ եկեղեցի մը՝ որու մասին տեղեկութիւն ուզեցի Քղեցիին: Ըսաւ թէ յունաց եկեղեցի է, երբեմն տօնաւաճառ կ'ըլլայ հոն. այդպիսի եկեղեցիներ սողին անդին կան:

Ամբողջ օր մը տեկց Զդանա լեռնախումբն անցնելը. ահագին բարձրութիւններու վրայ ելանք, զորոնք յետոյ հեռուէն մշուշի ամպերու մէջ թաղուած տեսանք. քովերդ ահուելի անդունդ, ուրկէ վար նայիս՝ գլուխդ կը դառնայ. արևը կը զարնէ և շուրջ անդունդին անդիլի եղերքին վրայ կը խաղայ. կը սոսկաս: Մեր ճամբան են կունդ կունդ կանաչ սպառածներ, որոնց մէջտեղերէն կ'անցնինք. նեղ կիրճեր, օփափաններ, դարուվերներ: Կիրակի երեկոյ հասանք Արտասա ըսուած դիւղը. քիւրդերը կեցան թաշքէօփրիւ, մօտ Զդանա գիւղին, մեզմէ մէկ քառօրդ հեռու գէպի Տրապիզոն:

Արտասայի մէջ գացինք Տիգրան անուն մարդու մը սըրճարանը: Անուութիւն առջևը կանգնած էր Տիգրան՝ հպարտ ու խորիտ կեցուածքով. հագած էր եալովացիի զգեստ. նեղլիկ զըփզան քաշած, կտալոյտ կարճիկ չէփքէնը վրան, գլուխը պաշլըխ մը փաթթած, որուն ծայրերը աջ կողմէն վար կը կախուէին: Քաջին վայել քաջի զգեստ: «Եալովացի՛ ես», հարցուցի:—Չէ, պատասխանեց, Կիւմիւշխանէ ծնած եմ, բայց եալովա շատ եմ կեցեր»:

Սըճարանին մօտ ճաշարան մը կար. 100 տրամ խորտիկ կերայ 50 փարայով ու դարձայ սըճարանը: Տիգրանին հայրը Եղիա, տարիքոտ մարդ մը, մեղի մէյմէկ թէյ հրամցուց, խմեցինք ու երկար խօսեցանք:

Գիշերը անկողին մը ճարելու մասին հարցուցի. Տիգրան ինձ տարաւ մօտակայ խանութ մը, որ նոյնպէս իրն էր և ուր սափրիչութիւն կընէր: Ափիւրերան մնացի խանութէն ներս մանկրով. պատերուն վրայ կախուած էին հրացաններ, գառայներ, մեծ ու փոքր զանակներ. կատարեալ զինանոց: Տաճկաստանի մէջ հայ և զէնք...:

— Ասոնք քնկդ են, հարցուցի:

— Հապա որի՞նը պիտի ըլլայ:

Եւ նա ինձի պատմել սկսաւ իր հետաքրքիր պատմութիւնը:— Քանի մը տարի առաջ, ըսաւ նա, այս տեղերը աւազակներու խումբ մը երևան ելած էր. հասնողը կը զարնէին, կը կողտակէին, կ'սպաննէին: Տրապիզոնէն մինչև Բարերդ ճամբան ահով լեցուած էր: Տէրութիւնը քանի մը անգամ դօրք զրկեց ա-

նոնց վրայ, բայց բոլորն ալ յաղթուեցան ու ետ դարձան. աւազակները չբռնուեցան և իրենց չարագործութիւնները աւելի ընդարձակեցին: Ես այն ժամանակ Արտասա կը կենայի: Տէրութեանն հրաման ուղեցի որ ինձի զէնք տան, երթամ այն աւազակները բռնեմ: Հրաման տուին: Գացի քանի մը լազ ընկերներ զտայ և անոնց հետ միասին ելայ աւազակներուն վրայ գացի: Աստուած յաջողութիւն տուաւ. աւազակներէն մէկ երկուքը սպաննեցինք, մնացածն ալ բռնեցինք և տէրութեան յանձնեցինք: Ասոր վրայ տէրութիւնը ինձի նշան և պարգևներ տուաւ, ու հրաման ըրաւ որ առկէ ետքը զէնք կրելու ազատ ըլլամ: Սա գեղին մէջ, կը տեսնե՞ս, մինակ ես եմ հայ, մէյ մ'ալ հայրս: Բոլորն ալ կը նախանձին վրաս. կեա՛վուռ ըլլայ և այսպէս քաջ: Օր մը զէնքերս կախած սա ճամբէն կ'երթայի. փաշա մը անցաւ քովէս կառքով. մէկ քով բարևի կեցայ: Կոյնեցուց կառքը և «Դուն ինչ մարդ ես» ըսաւ: Գրպանէս հրամանագիրս հանեցի, իրեն տուի: Ասաւ, կարգաց. «Ափսո՛ս, ըսաւ, որ հայ ես. հայ ըլլաս ու աղչափ քաջ ըլլան»:

5001
2926

Այս միջոցին բարձրահասակ լազ մը մտաւ խանութ, բարեկեց, մէկ երկու խօսք ըրաւ և հեռացաւ:

— Կը տեսնե՞ս, շարունակեց Տիգրան, ասոնք ամէնն ալ սապէս են. երեսիտ աղէկ, սիրով բարեկամ են. բայց ներսէն թըշու՛մի. ամէնքն ալ արեւնս խմել կուզեն:

— Չէս վախնար այսքան լազերուն մէջ կը կենաս:

— Չէ, թող անոնք վախնան: Անունս մէյ մը ելեր է. մէկը չի համարձակիր մօտենալու: Գիշերը դուռս չեմ գցեր. բաց, զէնքս ալ քովս կը պառկիմ, կը քնանամ: Մէկ երկիւղ մինակ ունիմ. գէշութեամբ եթէ ելլէ մէկը, ներս մտնէ, քնացած ժամանակս զարնէ... ալ ուրիշ վախ չունիմ:

Գիշերը Տիգրանին խանութը պառկեցայ: Երկուշարթի առտու, շատ կանուխ, ժամը 10-ին ճամբայ ելանք Արտասայէն:

Արտասայի ետին ահուելի բարձրութեամբ քարածայոներ կան. այնքան սարսափելի բարձրութիւն ո՛չ տեսած էինք և ո՛չ ալ տեսանք. այնպիսի փափայլ լեռ՝ որ վրան քայլ մ'անգամ չես կրնար յառաջանալ:

Գեղեցիկ ճամբով մը առաջ կ'երթանք. լեռներն ալ այնքան

բարձր չեն. քանի կը յառաջանանք, այնքան կը ցածնան: Կէս օրին մօտերը սկսան Կիւմիւշխանէի պարտէզները երևիլ: Ժամերով պարտէզ է, ուր մշակուած են խնձոր, տանձ, սալոր, վարունգ և ձմերուկ: Կիւմիւշխանէի տանձն ու խնձորը հոշակաւոր են. քիչ մը գնեցինք փորձի համար, բայց զեռ խակ էին ու թթու: Կիւմիւշխանէ քաղաքը չկրցայ տեսնել, որովհետև կը զըտնուի շեղ լեռան մը ետին: Մենք անցանք անոր ստորտաի Կիւմիւշխանէ—Ալթը կոչուած գիւղէն: Հոս դարձեալ հանգիստ պիտի առնէինք. ստիպողական հանգիստ: Տաճիկ պաշտօնեաները նսրէն մեր առջևը կտրեցին և պաշտօնատուն՝ իրենց մեծին քով հրաւիրեցին:

Ներս մտանք երկիւղով. պաշտօնաւորը սովորական դառնութիւնը չցուցուց մեզի: Անունս ամբողջ խումբին մէջ «վարժապետ» էր. լուրը իրեն հասցուցած էին արդէն:— Բարբի եկաք, վարժապետ, ըսաւ նա. հրամանեք նստեցէք: Ի՞նչպէս էք, հանգիստ անցուցի՞ք ձամբան: Կ'երևայ թէ գիշերը Արտասա մնացեր էիք:

Մեր պատասխանը միայն «էվէթ էֆէնտիմ» էր: Գիտէինք որ այս անուշ լեզուին յետոյ ուրիշ բան պիտի յաջորդէ:

- Խնդրեմ անցազիրնիդ հանեցէք, ըսաւ պաշտօնաւորը:
- Տուինք, կարգաց, ստուգեց, գո՛հ մնաց:
- Այնուհետև դարձաւ պաշտօնեաներուն և սպասողական ձեւով մը հարցուց.
- Բեռները քակեցի՞ք. աղէկ խուզարկեցէք. չըլլայ որ արգիւում բան մը գտնուի:
- Էֆէնտիմ, ըսինք, արգիւում բան չուենք. Տրապիզոն ալ խուզարկեցին, ճէվլիզիկ ալ խուզարկեցին. բան մը չգտան. եթէ կարելի է, հրաման տուէք երթանք:
- Է՛հ, անոնք չգտան, կրնայ ըլլալ որ մենք գտնենք: Ի՞նչ գիտէք, կրնայ ըլլալ որ թուղթ մը, բան մը ինկած ըլլայ մէջերը. գէշ ժամանակ է. վերջը մեզի պատասխանատու կը բռնեն:

Հերթը Սահակ աղայինն էր. գրպանէն 5 զրուշոց մը հանեց, մօտեցաւ, պաշտօնատարին ձեռքը դրաւ: Այսքանը բաւական էր: Դուրս ելանք. պաշտօնեաները ձեռքերնին հողիւ քսեցին բեռներուն, ոմանց վրայ ալ հեռուէն հայեացք մը ձգեցին և խուզարկութիւնը կատարուած համարուեցաւ:

Ժամ մը ուշացեր էինք հոս. նորէն ձամբայ ելանք դէպի Թէքքէ ըսուած տեղը, ուր պիտի գիշերէինք երկուշաբթին:

Թէքքէ հասնելով, հինգ հոգի գնեցինք մորթուած ուլ մը՝ որ հինգ օխա եկաւ. օխան 40 վարայէն՝ վճարեցինք 5 զրուշ: Հոս հացը՝ 50 վարա, աւելի սուղ էր քան թէ միւր: Քիւրդերն ալ միասին էին և նոյն տեղը ուրիշ խան մը վարձեր էին: Մեր ընկերներն ըսին թէ վարուած ձամբան շատ երկիւղալի է. պիտի անցնէինք Պօղազ-քէսէն (կոկորդ կարող) կոչուած նեղ ձորէն, որ մէկ ժամու երկարութիւն ունի: Մենք զէնք ևն չուենէինք. ուստի մեր յոյսը քիւրդերուն վրայ դրած էինք:

Երեքշաբթի առաւօտ կանուխ ձամբայ ելանք քիւրդերուն հետ միասին: Վերջապէս հասանք ձորին բերանը: Մայր Հայաստանի մուտքն է այս...:

Քիւրդերուն ամէնէն քաջերը դաշոյնները մերկացուցին, հրացաններն ուսերնէն վար առին ու առաջ անցնելով՝ իրար ետեւէ արձակի սկսան, որպէսզի աւազակներ եթէ կան, փախչին: Տանեակ հրացաններու որտաի ձայնը ժայտոտ ձորին մէջ հարկւրապատկուելով՝ ահագին արձագանգներով կուգար մեր ահանջներուն բաղխելու: Ռազմական, արհաւիրալի, բայց ետանդ արձարձող տեսարան մ'էր այն: Քիւրդերուն հտէն մտանք մենք ալ. երկար ու նեղ կիրճ մ'էր այն: Երկու կողմերնիս կը բարձրանայ շատ խոշոր ժայռերու անասան շարք մը, որ կարծես մինչև երկինք կը բարձրանայ ու արևին լոյսը կը խափանէ: Միայն Արտասայի ժայռերը կրնային հասնիլ անոնց բարձրութեան: Տեսանք հեռուէն աւանդական Քեօր Օղլուին բերդը, որ այդ ահագին բարձրութեանց վրայ կը ցցուէր: Տակէն ծակ մը կար, որ այդ բերդին մուտքն է կղեր: Նոյն երեկոյ ապահով հասանք Քատիր ազա քէօյի:

Երեքշաբթի գիշեր (յուլիս 23) մնացինք այս գիւղը. քանի մը խանութ միայն կար հոն և խան մը. խանձին ըսաւ թէ գիւղերը լեռան վրայ են, ինչպէս Քայաքըրաք, Էրմէնէ ևն: Կարկաչուն առուակ մը կ'անցնէր դաշտին մէջէն. գեղեցիկ լուսնեակ գիշեր էր առուակին առջև նստայ ու երկար վայելելով քաղցրաշունչ գեղիւնը, հո՛ն, այդ անխոով լուսնեան մէջ, կրգեցի ու կրգեցի:

Դ՛շ. առաւօտ ձամբայ ինկանք դէպի Բարերդ. լեռներու տեղ ընդարձակ դաշտեր են հիմայ որ կ'անցնինք: Քրդերէն մէկը հա-
յախօս էր. այս անձին հետ բարեկամացայ և գրեթէ ամբողջ
ձամբան խօսակցելով կ'երթայինք: Մեր նիւթը անդգալի կեր-
պով հայ-քրդական յարաբերութեանց վրայ ինկաւ վերջապէս:
«Մենք երկու մարդու միայն թշնամի ենք, ըստ նա. մէյ մը քա-
հանայի, մէյ մ'ալ վարժապետի. ասոնք եթէ մէջտեղէն վերնան,
մնացած ժողովուրդը անշուշտ մերն է»: Սահակ աղան մէկ կողմ
քաշեց ինձ և զգուշացուց. «Հայերէն գիտնալուն հնչ կամ հայա-
սէր կը կարծես, ի՞նչ է. նորէն քուրդ չէ՞. սոխին անուշը չըլլար.
զգոյշ եղի. այն դռները գոցէ»:

Կէս օրէն քիչ յետոյ հասանք Վարդահան. ասիկա 70 տունէ
բազկացեալ հայաքնակ գիւղ մ'է: Փոքրիկ երեխաները ասդին
անդին կը վազվոտէին բոկոտան ու հողաթաթախ. հայ ամօթխած
աղջիկներ ցորենի փունջեր ձեռքերնին՝ մեր գիմացը կը կանգնին
լուռ ու անխօս, սպասելով մեզմէ փոքրիկ գրամական նուէր մը,
զոր սիրայօժար կը նուիրենք: ձամբուն վրայ ամէնուս ուշա-
գրութիւնը կը գրաւեն երեք հոյակապ տաճարներու աւերակնե-
րը. երեքն ալ իրարու մօտիկ, կիսակործան շէնքեր են, զեղի-
ցիկ սրբատաշ ճերմակ քարերով: Բոլոր հայերս ալ բնականաբար
շեղեցանք ձամբէն, մտանք ներս, աւերակներուն մէջ, ծունկ մը
աղօթք ընելու: Ես կը փնտռեմ հին արձանագրութիւններ. հնա-
գիտական առաջին փորձս էր ասիկա հայ հողի վրայ: Եկեղեցւոյն
սիւներէն մէկուն վրայ գոտոյ Չ թուէն արձանագրութիւն մը:
Եկեղեցիներուն շուրջը՝ ընդարձակ դաշտին վրայ սփռուած են
բազմաթիւ գերեզմանաքարեր, որոնք կարգալ ու պրզակ չէր նե-
րեր զժբախտաբար ժամանակս:

Վարդահանէն երկու ժամ յետոյ կը հասնինք Բարերդ, ուր
պիտի մնանք զ՛շ. գիշեր:

Ի՞նչպիսի անձկութեամբ կ'սպասէի տեսնել վերջապէս բուն
Հայաստանի քաղաք մը. ի՞նչ զեղեցիկ, ի՞նչ հրապուրիչ տեսա-
բան պիտի ունենար արեւօք այն: Արգէն հեռուէն կ'երևան պա-
րիսպի նման բաներ. քիչ մ'ալ առաջ կ'երթանք և ահա քա-
ղաքը ամբողջութեամբ մեր առջին է: Ռ՛հ, որքան յուսախարու-
թիւն: Հոգակիրտ հասարակ տուներ. կարծես թէ համաճարակ

հրդեհ մը լափեր է ամէն ինչ, և ընդհանուր աւերակ մ'է միայն
մնացիւր: Անշուք Հայաստան. դարեր ամբողջ հարուած հարուածի
հակէ հասցուցին քեզի. սուր, սով, հուր ու մահ, ասոնք եղան
քու բաժինդ. քու շէն քաղաքներդ աւերակ դարձան. քու հպարտ
զաւակներդ ստրուկ դարձան. քու միլիոնաւոր ժողովուրդդ ցա-
նեցաւ ցրուեցաւ ի սփիւստ աշխարհի: Եւ հիմայ, այրի կնոջ նը-
ման, դու նստեր ես աւերակներուն մէջ, աչքերդ արցունքով. ո՞վ
պիտի գայ քու քովդ, քեզի ձեռք կարկտակու, քու զաւակներդ
քեզի դարձնելու, քու աւերակներդ նորէն շէնցնելու:

Բարերդ փոքր քաղաք մ'է թուրք ու հայ բնակչութեամբ:
Թուրքերը բազմաթիւ ըլլալով, հայերը կ'ապրին խեղճ ու հան-
դարաւ: Շուկան կը պտտիմ. բաւական կիանք կայ. խանութները
լի են զանազան ապրանքներով. յաճախորդները խուճերով
կ'երթան ու կուզան: Պտակլով պտակլով քաղքէն գուրս կ'եկեմ.
հոս ձախ կողմս բաւական բարձր բլուրի մը վրայ հին բերդա-
քաղաքին աւերակներն են: Պարիսպները՝ որոնք զեղին գոյնով
են, գրեթէ ամբողջութեամբ կանգուն են: Կը բարձրանամ բլու-
րէն վեր, և ճիշտ քաղաքին մեծ դրան առջև կը հասնիմ: Դռան
ձակատը արաբերէն արձանագրութիւն մը միայն կայ. հայերէն
գրեր չեմ գտներ: Պարիսպները բաւական հաստ են: Դռունէն
ներս մտնելով՝ ամբողջ քաղաքը աչքիս առջին է, գրեթէ քառա-
կուսի և խիստ փոքր: Անիէն շատ աւելի փոքր է, այնպէս որ
մէկ նայուածքով կարելի է ամբողջութիւնը ընդգրկել: Քաղքին
ներսը բնաւ շէնք մը չկայ. ազրանոց մ'է միայն. հոս ու հոն
կտարած կղմինտրի, աղրի, քարի կտորտանքներու կոյտեր են
զիզուած: Նորէն վար իջայ բլրէն, մտայ հայու մը խանութը և
խօսք բացի աւերակներուն մասին: Յայտնեցին թէ քաղաքին
մէջ պարիսպներէն մէկուն քով մուտք մը կայ, քանի մը ոտք
սանդուխներով: Անգամ մը բանի մը հոգի իջեր են վար՝ մեծ
զժուարութեամբ, որովհետև սանդուխները լեզով պտտած էին.
վարը ընդարձակ այր մըն է բացուեր, որ նոյնպէս լեզով պա-
տած է եղեր: Կը կարծէին թէ ջրամբար եղած ըլլայ, պաշար-
ման ժամանակ քաղաքին շուր մատակարարելու համար: Ըսին
թէ կառավարութիւնը հիմայ արգիլած է բերդ մտնելը և ոչ որ
կը համարձակի երթալ պտտիլ: Բարեբախտաբար այս արգիլքը

նախապէս ինձ ծանօթ չէր և աւելի բարեբախտաբար իմ պտոյտս մէկը նկատած չէր:

Երեկոյեան դէմ բարեկամ մը ինձ սրճարան մը առաջնորդեց. ճորտի վրայ շինուած էր: Ասիկա Հայաստանի նշանաւոր գետերէն մէկն է, որ Բարեբոգի մօտերէն կը բխի, և Բարեբոգէն, Սպերէն, Կիսկիմէն ու Արթվինէն անցնելով՝ Պաթուսի քով Սև ծովը կը թափի: Ծորոխ վրայի բառ մ'է և կը նշանակէ «ցիխոս, աղմոս». ասով գետին անունը Արտաղի Տղմուտին համանիշ կ'ըլլայ: Տաճիկները՝ ըստ իրենց սովորութեան, օտար տեղական անունները տաճկերէն բառի մը վերածելու համար՝ կոչած են Զիւրիք սու (փստած շուր). ինչպէս որ կ'ըսեն նաև Ուզունլար փոխանակ Օձուն, Ալագետա փոխանակ Արագած և այլն:

Բարձր պատշգամին առջև նստանք սուրճերնիս խմելու. տակէն յոխորտ գետն է որ կարկաշելով կը սահի. երկու կողմը ծառեր են անկուած, որոնք քաղցր դովուլթիւն մը կը սփռեն չորս գին: Ուշ ժամանակ վերագարձայ իջեան:

Հինգշաբթի առտու Բարեբոգէն ճամբայ ելանք: Սահակ աղան, գիտնալով որ քաղքէն գուրս կլլելու ժամանակ նորէն պիտի խուզարկուինք, կանխաւ գիմեց իրեն ծանօթ տաճիկ պաշտօնեայի մը և խորհուրդ հարցուց:—«Ո՛վ որ ձեզ խուզարկելու ելլէ, թեկն բռնեցէք, ինձի բերէք» ըսաւ նա:

Քաղքէն գուրս ելանք. հինգ վայրկեան հազիւ հեռացիր էին, մէյ մ'ալ յանկարծ լսեցինք տաճիկ պաշտօնեայի մը զոռզոռոցը, որ չգիտեմ որ ծակէն բուսաւ ու ձիերուն առջև կարկաշելով, «կանգնեցէք» կը պոռար:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ'ուզես, վրան վազեց Սահակ աղան:

— Առանց խուզարկութեան ո՞ր կը փախչիր. կը կարծէիր թէ չի՞ պիտի տեսնեմ, ի՞նչ է. թափեցէք բռնները, որ խուզարկեմ:

— Հոս խուզարկութեան տեղ չէ. փողոցին մէջտեղը խուզարկութիւն չըլլար. եթէ խուզարկել կ'ուզես, հնչաւ, երթանք քաղաք, էֆէնախին քով, միասին կը խուզարկէք:

Պաշտօնեան հասկցաւ գաղանիքը.

— Ձեզի ով որ այդ բաները ստրկեցուցեր է, ես անոր հէրը անիծեմ:

Ու ձայնը կակղած, մօտեցաւ և 5 զրուշ խնդրեց:

— Բան մ'ալ չեմ տար, ըսաւ Սահակ աղան:

— Գոնէ մէկ զրուշ տուր:

— Մէկ զրուշ ալ չեմ տար:

— Եղբայր, գոնէ մէկ հատ գլանիկ փաթթէ տուր. ասանկ բան կ'ըլլայ. ես հոս ճամբուն մէջտեղը այսքան ժամանակ ճամբորդի սպասեմ և դրանիկ մ'ալ չկրնամ փրցնել:

— Աղպէս ըսելուդ համար գլանիկ մ'ալ չի պիտի տամ, ըսաւ Սահակ աղան: Ձիերը քշեցինք ու առաջ անցանք:

Բարեբոգէն գուրս կլլելով կը կարենք Մասաթի երկար հովիտը: Այնուհետև կ'սկսի Քոփ կոչուած բարձր լեռներու շղթան, որոնց գագաթը 10,000 ոտք բարձրութիւն ունի: Ձիերէն վար կ'իջնենք, որովհետև ոտքով վերելքը աւելի դիւրին է: Կը բարձրանանք, անվերջ կը բարձրանանք: Կը հասնինք վերջապէս Քոփի բարձրագոյն դիրքը: Չորս գիւ կը նայիմ. հիանալի է տեսարանը: Աչքիս առջև կը բացուի լեռներու ընդարձակ ծով մը. կունա կունա, շարքերով, ընդարձակ տարածութեան մէջ ցրուած կանգնած են անոնք, Քոփի փոքր եղբայրները. հեռուն Փալան-Տէօքէնի գագաթն է: Ասոր տակ ահա անորոշ սևութիւն մը կ'երևայ. Կարինն է այն, մեր ճամբորդութեան հանգրուանը, Տաճկահայաստանի մայրաքաղաքը: Չիապանները ճամբուն վրայ նստած, թաշկինակ մը առջևին փռած, աչքալոյս կուտան մեզի, որ ազահով արժանի եղանք Կարինը տեսնելու: Ամէն մէկս 5 զրուշնոց մը կը ձգենք ու կ'անցնինք: Քիչ յետոյ հողը կ'սկսի դէպի վար թեքուիլ. լեռան գագաթը անցիր ենք. կ'սկսի զառիվայրը. մնաս բարձր Քոփ: Ժամերու բարձրութիւնը քանի մը վայրկեանէն վար կ'իջնամ վազելով: Քոփի ստորոտը՝ գաշտին մէջ կը կանգնիմ գագաթի տեսարանը գիտելու համար: Եւ ահա գազանային սոնոցներով, վայրենի ազազակներով, ահուկի խուժան մ'է որ լեռն ի վար գրոհ կուտայ: Ի՞նչ է այս: Մեր քիւրդ ընկերներն են, որ լեռներուն համը առած, իրենց վայրենի բընազնները արթնցած, գազանային զոռզոռոցներէ ոչ շատ տար-

բեր վայրենի երգ մը որտալով՝ դէպի գաշար կը վազեն խըմ-
բովին:

Գիշերը Քոփէն քիչ հեռու՝ Քոփայ խան կոչուած տեղը
պիտի մնայինք. ճամբորդները ըսին որ թէ խանը և թէ շրջա-
կայքը վտանգաւոր տեղեր են. աւելի վտանգաւոր է խանձին.
ուստի աւելի լաւ համարեցին բացօթեայ գիշերել: Քիւրդերը
ընդարձակ օղակ մը կազմեցին. հայերս մտանք օղակէն ներս.
քիւրդերէն խումբ մը պահապան նշանակուեցաւ և սկսաւ օղա-
կին շուրջը հսկել: Մնացեալը հանգիստ կը քնանար: Լուսին
չկար նոյն գիշերը. հազիւ քանի մը աստղեր կը փայլէին. մութը
աւելի պիտի սաստկացնէր շրջակայքին ահաւորութիւնը. բայց
ոչ ոք կը մտածէր այլ ևս երկիրդի մասին: Կէս գիշերին թեթե-
անձրև մը սկսաւ մեր վերմակները ձեծել, բայց ո՞վ այդպիսի
չնչին բաներու ուշադրութիւն կը դարձնէր:

Ուրբաթ առտու ճամբայ ելանք մեր բացօթեայ իջևանէն.
քիչ յետոյ կը հասնինք Քոփայ խանը, որ մեր իջևանը պիտի
ըլլար նախորդ գիշեր: Յորեկին կը հասնինք Բանակապան հայա-
բնակ գիւղը և երեք ժամ յետոյ ալ Աշկարա:

Աշկարա շրջակայ տաճկաբնակ գիւղերուն մէջ մեծագոյնն
է. ընդարձակ հրապարակի մը մէջ տաճկի խան Յը կար. բոլորս
ալ հոն գիմեցինք գիշերելու համար. խանձին դուրս փոնտեց
քիւրդերը, ըսելով թէ «ազատս մարդիկ են և զրամ վճարելու
սովորութիւն ալ չունին»:

Շաբաթ առտու դուրս ելանք Աշկարայէն. այլ ևս Կարնոյ
ընդարձակ գաշան ենք. երկու ժամ յետոյ կ'անցնինք Սև Չուրը,
որ Եփրատի արևմտեան ճիւղն է և Կարնոյ լեռներէն ըլսելով՝
կ'երթայ Սարբերդի մօտ կը միանայ Մուրատ չալին, կազմելու
համար Եփրատը: Երեկոյեան գէժ հասանք Իլիճէ հայաբնակ
գիւղը. եթէ քիչ մ'ալ ուզէինք շտապել՝ կրնայինք նոյն գիշերը
Կարին հասնիլ. բայց ձիերը յոգնած ըլլալով՝ աւելի լաւ համա-
րեցինք առտուն մանել քաղաք:

Ինչպէս Իլիճէ թուրքերէն բառը ցոյց կուտայ, գիւղիս
մէջ յայտնի Չերմուկ մը կայ հանքային Չուրի. ուզեցի փորձել

զայն, մանաւանդ որ գիշերուան դեռ շատ ժամանակ կար: Բաղ-
նիքին մէջ ընդարձակ քառակուսի աւազան մ'է շինուած՝ ուղղակի
ակունքին վրայ. աւազանին տակը լեցուած է բարակ աւազ.
ակունքէն Չուրը պղպջալով դուրս կը բխի շարունակ: Աւազա-
նին մէկ կողմը բացուած ք մը թողուած է, ուրկէ երեսին Չուրը
շարունակ դուրս կը թափի՝ աւազանին Չուրը միշտ նոյն բարձ-
րութեանը պահելու համար: Աւազանը հասարակաց է. ամէն ոք
անխտիր կ'իջնէ մէջը ու կը լուացուի. ոմանք մարմինը կ'օձա-
ռեն նախապէս ու այնպէս կը մտնեն, ուրիշներ առանց օձառ-
ուելու: Զուրին խորութիւնը մինչև վիզը կը հասնի. Չուրը
շատ տաք չէ, այլ մարմինը դիմանալու չափ: Ուզողը կրնայ
յառաջանալ աւազանին խորը, ուղղակի ակունքին վրայ, որմէ
բղթած թարմ Չուրը քնականաբար աւելի տաք է քան աւազա-
նին հեռու մասերը:

Շաբաթ գիշեր մնալով Իլիճէ, կիրակի առտու՝ յուլիս 28,
ճամբայ կ'ելենք դէպի Կարին: Շուրջերնիս դեռ մութ է. ձայն ձուն
չկայ. մեղմաշունչ գեփիւռին սլսոյցն է միայն, որ կուզայ երբեմն
մեր ականջները շոյելու: Քիչ յետոյ ախորժալուր հնչիւն մը կը
բարձրանայ. այնպիսի նուրբ, այնպիսի քնքոյշ ձայն մը, որ ոչ
մէկ մարդկային լեզու չի պիտի կրնայ նկարագրել: Կան գիւղի
եկեղեցւոյն գեղջուկ զանգակն էր այն, որ բարեպաշտ հայ շինա-
կանը աղօթքի կը հրաւիրէր: 15 տարի անցեր է այն օրէն
մինչև հիմայ, և գիւղական զանգակին անուշ այդ հնչիւնը դեռ
ականջէս հեռացած չէ կարծես: Այսպէս քաղցր են անցեալի
յիշատակները:

Հողէ բազմաթիւ մարտկոցներու մէջտեղերէն անցնելով կը
մտնենք Կարին. հոս ալ հայոց խրոխտ եկեղեցւոյն զանգահա-
րութիւնն է՝ որ կը դիմաւորէ մեզի. պատարագի ժամն է: Կար-
նոյ եկեղեցին, Ս. Էջմիածնի տաճարին նման, սովորութիւն ունի
բազմաձայն զանգակներու հարմամբ, ախորժալուր գաշնակու-
թիւն մը յարմարել, որ շաբաթ երեկոյ ու կիրակի առաւօտ մա-
նաւանդ աւելի կը գեղեցկանայ:

Տարի մը մնացի Կարին, Սանասարեան վարժարանին մէջ,
1894 յուլիս 28-էն մինչև 1895-ի ամառը: Հայ ազգին համար

յոյգերու և յոյսերու տարի մըն էր այն: Ճիշտ այն օրերը՝ երբ մենք Կարին կուղևորէինք, անդին Սասունի հազարաւոր հայերը տաճկական սրին զոհ կերթային: Սոսովութեանց լուրերը կը հասնէին մեզի, բայց բոլորովին ուրիշ ձևով: Կարնեցիք կը պատմէին թէ տէրութիւնը անդադար զօրք ու թնդանօթ կ'ուղարկէ և որպէսզի ծածուկ պահուի այս և հայերը չխմանան, փոխադրութիւնը կը կատարեն ուշ գիշերով և թնդանօթներուն անիւնները չուխաներով փաթթած՝ ձայն չելլելու համար: Կառավարութիւնը զօրաշարժին ուրիշ գոյն մը տալու համար այնպէս լուր էր տարածեր, որ իբր թէ քուրդերը ապստամբեր և Ռուսաց վրայ կուռի են գացեր. տէրութիւնն ալ պատերազմի առիթ չտալու համար՝ մեծ զօրքով վրանին կ'երթայ, բռնի ետ դարձնելու նպատակով: Քանի մը ամիսէն՝ սարսափելի իրողութիւնը պարզուեցաւ. հայութեան հետ յուզուեցաւ ամբողջ Եւրոպան, մանաւանդ Անգլիական ազնիւ ազգը: Վեց մեծ Տէրութեանց քննիչները եկան Կարին, ուրկէ անցան Սասուն, կոտորածին մանրամասնութիւնները քննելու: Բացուեցաւ հայոց համար վարդապոյն յոյսերու շրջանը: Ամէնէն սկեպտիկն ալ հաւատացած էր թէ անհա կուգայ Հայոց իշխանը և վեց վիլայէթներու իշխանապետութեան գլուխը կանցնի: Մեծ էր ոգևորութիւնը: Գինեպան մը իր մթերած գինիներու առուտուրը դադրեցուց, ըսելով թէ Հայոց իշխանին եկած օրը, քաղաքին ուրախութիւն պիտի տայ: Օր մը Սանասարեանի աշակերտները խմբովին բաղնիք տարինք. խանութներու առջև շարուած՝ ամէնքը մեզ կը դիտէին. երեկոյին երբ ետ դարձանք՝ կը հարցնէին մեզի. «Հապա ո՞ւր է».—Ո՞վ.—Հայոց իշխանը:—Կարծեր էին թէ Հայոց իշխանը կուգայ և մենք դիմաւորելու գացած էինք:

Թուրքերն ալ գիտէին այս բոլորը և հայոց հետ մեղր ու կարագ դարձած էին. ալ ոչ ոք տաւարը կամ հօտը տուն կը տանէր. բաց դաշտին մէջ կը թողէին. մէկը չէր համարձակեր գիպչելու:

Սակայն երբեմն հակառակ լուրեր ալ կ'ելլէին: Անգամ մը լուր տարածուեցաւ թէ տաճիկները որոշեր են Չատիին Հայոց վրայ յարձակելու և անխնայ կոտորելու: Մեծ մարտկոցին վըրայէն թնդանօթները լարած էին Սանասարեանի վրայ, որ կը

կարծէին թէ ոււմերու և զանազան տեսակ հրանօթներու մթերանոցն է: Գրութիւնը խիստ լուրջ էր, այնպէս որ դպրոցին օտարահպատակ տեսուչները հիւպատոսներու պաշտպանութիւնն էին խնդրած: Մեր ու աշակերտներու կեանքը ըստ կարելոյն պաշտպանելու համար քանի մը հրացան և ատրճանակ ձարած էինք և քանի մը օր զինուած դասարան կը մտնէինք:

Կարնոյ ձմեռը խիստ սաստիկ և երկարատև է: Յուրաքանչէր 30 աստիճան կը հասնի, բայց քաղաքին գիւրքը խիստ բարձր և օդը շատ չոր ըլլալով, առողջ ու հաճելի է: Ամէնէն ցուրտ ժամանակն ալ կը տեսնես երկինքը պայծառ, արևը մաքուր կապոյտին վրայ կը ցոլայ: Չմեռուան երկարութիւնը առակի կարգ անցած է: Կը պատմեն թէ մէկը Կարին գացեր է. վերադարձին հարցուցեր են թէ ձմեռը քանի՞ ամիս է:—Չգիտեմ, պատասխաներ է, ես 5 տարի մնացի, ամառ չեկաւ. եթէ իմ գալէս յետոյ եկեր է, տեղեակ չեմ: Ուրիշ մէկուն դարձեալ հարցուցեր են թէ Կարնոյ ձմեռը քանի՞ ամիս է.—13 ամիս.—Տարին տասներեք ամիս կուսենանք:—Մէկ ամիս ալ միւս տարիէն փոխ կ'առնէ:

Երբ ամառ եկաւ, Սանասարեանի աշակերտները ըստ սովորութեան Սրտածոր տարինք ամառն անցնելու: Հոս բաց դաշտին մէջ, առուակի մը առջև, քանի մը ընդարձակ վրաններ զարկինք, մէկը իբրև սերտարան, միւսը իբրև ննջարան, ուրիշ մը իբր խոհանոց և այլն, և հոն բնակութիւն հաստատեցինք: Շատ անգամ շրջակայքները կ'երթայինք պտտելու, բնութեան գեղեցիկ տեսարանները կամ հայրենեաց հնավայրերը դիտելու: Ասոնց մէջէն կարևոր կը համարեմ յիշել Սաչկալտնքի հին գերեզմանատունը, որ Սրտածորէն հեռու չէ: Գերեզմանաքարերը հին հայկական սովորութեամբ խոյածե կամ օրբանածե են. վըրանները կան արձանագրութիւններ, ԺԳ-ԺԴ դարերէն, որով գերեզմանատունը կ'ունենայ գոնէ 6-700 տարուան հնութիւն: Բայց հոս կարևորը արձանագրութիւնները չեն, այլ այն զանազան պատկերները, որ քանդակուած են քարերուն վրայ, ինչպէս բաժակ, նուագարան, գործիքներ և այլն: Այս տեսակ պատկերները վերին աստիճանի հետաքրքիր են հնագիտական տեսակէտով: Մեր հին առտնին կեանքի ուսումնասիրութեան համար

մեր մատենագիրները գերախոտարար բան մը տուած չեն. շատ բան կրնայինք հետեցնել այսպիսի պատկերներէ, որոնց իւրաքանչիւրը հազար նկարագրութենէ կամ գունագեղ ենթադրութիւններէ աւելի կ'արժէ: Օրինակի համար եթէ ունենայինք հարսանիքի կամ որսորդութեան պատկեր մը, հոն պիտի տեսնէինք մեր աչքին առջև կենդանացած թէ զգեստներ, թէ շէնքեր, թէ դարձեր, թէ առանին կահաւորութիւն և այլն, և այլն:

Խաչկավանքի գերեզմանատան պատկերները, որքան կըրնայի, խնամքով նկարեցի և անոնցմով յօդուած մը պատրաստեցի Հանդէս Ամսօրեային ուղարկելու համար: Կոտորածներու ժամանակ՝ տաճկական բռնակալութիւնը չլծողուց որ այս թղթերը սահմանն անցնին, գրքերուս հետ գրաւուեցան և անշուշտ կրակի մատուցեցան:

Տասնընիւկ օր միայն մնացի Սրտածոր և սիրելի աշակերտներէս ու յաւէա սիրեցեալ պաշտօնակիցներէս հրաժեշտ առնելով՝ Փարիզ երթալու համար Պօլիս վերադարձայ լեռնային ճամբով: Այս անգամ մինակ էի. ուղեկիցներս էին քանի մը ձիապաններ, որոնք մեծ քանակութեամբ ապուխտ կը փոխադրէին Կարինէն Տրապիզոն:

Աշխարայի մէջ ծանօթացայ թուրք երիտասարդի մը հետ, որուն հետ անցուցի գիշերը: Ժամանակին այրող հարցը հայկական խնդիրն էր և հոս յանգեցաւ մեր խօսակցութիւնը: Նա ալ ամէնուն պէս համոզուած էր թէ շուտով հայերը կ'ստանան ինքնավարութիւն:— «Ղուրանի մէջ այս բանը գուշակուած է արդէն, ըսաւ նա. Մուհամմէա գրած է թէ 600 տարի Հայաստանը Տաճիկներուն ձեռքը ի պահ պիտի դրուի, և անկէ վերջ ազատ պիտի ըլլայ. ինչպէս որ առաջ այստեղ Հայաստան էր, այսուհետև ալ Հայաստան պիտի ըլլայ»:

Բարերգի լեռներն անցնելէ յետոյ, հոն՝ ուր Հայաստանի վերջին սահմաններն են, ձիապաններէն ծածուկ, վար իջայ ձիէս, ծուներ գրի գետինը ու կարօտով համբուրեցի հայրենիքիս սուրբ հողը, զոր ս'վ գիտէ մէյ մ'ալ պիտի տեսնէի արդեօք:

Ճամբուս վրայ խուզարկութիւն կամ որ և իցէ այլ խստութիւն չտեսայ այս անգամ: Տաճիկ պաշտօնեաները ամէն տեղ

սիրալիք վերաբերմունք մը ցոյց կուտային: Նոյն իսկ երբ Պօլսոյ մաքսատունն իջայ, «Հայ ես» հարցուցին.— Այն, ըսի:— Անցէք, խնդրեմ, անցէք, ըսին կռնակս շոյելով. խուզարկելու պէտք չկայ. Հայերը մեր Տէրութեան ամէնէն ազնիւ, ամէնէն հաւատարիմ ժողովուրդն են»:

Մէկ տարուան մէջ այսքան փոփոխութիւն: Բայց քիչ ժամանակէն սկսող արհաւրալի կոտորածները ցոյց տուին թէ ինչքան անկեղծ էին այդ խօսքերը:

Նոր-Նախիջևան, 1909 ապրիլ 20.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher due to fading and staining.

1773

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0438184

22080